

KARAHANLI DÖNEMİ METİNLERİNDE İNANÇLA İLGİLİ TÜRKÇE TERİMLER*

Zafer ÖNLER**

ÖZET

İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte, Türk boyları, İslamiyet'e ilişkin çok sayıda dini kavramla karşılaşmışlardır. Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk gibi ilk islami dönem eserlerinde, dini kavramlara ilişkin Arapça terminolojinin büyük ölçüde Türkçeleştirme yoluna gidildiğini görmekteyiz. Aynı çaba Kur'an tercümeleri ve diğer eserlerde de görülmektedir. Türkçede var olan, bayat, iei, uâan, tapug vb. sözcükler, sırasıyla kadim, rabb, uâdir, ibâdet terimlerine karşılık olarak kullanılmışlardır. Bilindiği gibi XIV-XV. yüzyıllardan sonra bu Türkçeleştirme çabasından vazgeçilmiş, zamanla tümünden Arapça ve Farsça terimlere dönülmüştür. Bu yazıda Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk ve Atebetü'l-Hakayık adlı eserlerde geçen kimi dini terimler inceleme konusu yapılmıştır.

ABSTRACT

Turkish Terms About Belief in Texts of The Karahanlı Period

With the adoption of the Islam, Turkish tribes have encountered many religious concepts pertaining to Islam. It can be observed that, in the early Islamic works such as Kutadgu Bilig and Divânü Lugâti't-Türk, Arabic terminology involving religious concepts were Turkified. The same effort can also be seen in translations of Koran and some other works. Turkish words of bayat, idi, uğan, tapug had been used to correspond the following terms respectively; kadim, rabb,

---

* Bu yazının özeti, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tarafından düzenlenen Türkçe Dini Tabirler konulu toplantıda bildiri olarak sunulmuştur, İstanbul 11-12 Mart 2004.

** Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ğadır, ibadet terms. As it is known, after the XIV-XV. centuries those Turkification efforts had been abandoned and in time a full return to Arabic and Persian terms realized. In this article, some religious terms existing in the Works called Kutadgu Bilig, Divânü Lügâti't-Türk and Ata betü'l-Hakayık are being studied.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte, yeni bir inanç sistemi benimsenmiş ve bu yeni inanç sistemi büyük bir kültür değişimini de beraberinde getirmiştir. İslamiyet'ten önce Türk kavimleri arasında yaygın olan Şamanist inanışlar, Budizm; Maniheizm, daha sınırlı bir yayılma alanına sahip Hristiyanlık vb. din ve inanışların yerini Müslümanlık almış, doğal olarak da eski inanışlara ait kavramların yerini islami kavramlar almıştır. Toplum yaşamına giren bu yeni kavramları karşılamak için de yeni bir terminoloji ortaya çıkmıştır.

Karahanlı dönemi, Türklerin bu inanç değişimini yaşadıkları ilk dönemdir. İslami kültür içerisinde yazılmış ilk Türkçe eserler de bu dönemden kalmadır. Kuran tercümelerini bir yana bırakırsak bu dönemde yazılmış Divânü Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık olmak üzere üç önemli eser günümüze gelmiştir. Bu üç eserde yer alan inanca ilişkin terimler, İslamiyetle birlikte toplum yaşamına giren yeni kavramların ne tür sözcüklerle karşılandığı, toplumun bu kavramları algılayış biçimi ve eski inanışlara ilişkin kavramların yeri konusunda belirli bir ölçüde fikir verici niteliktedir.

Bilindiği gibi inanca ilişkin terimlerin kullanımı, söz konusu metinlerin konularıyla da doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla Karahanlı dönemine ait bu üç eserin konusu, bu metinlerde geçen dini terimler açısından önem taşır. Bunlardan Divânü Lügâti't-Türk, bir sözlük ve dilbilgisi eseri olmasının yanı sıra tüm Türk dünyasının genel bir tanıtımını da amaçladığı için ansiklopedik nitelikte bir eserdir. Dolayısıyla bu eserde geçen dini terimler, söz konusu kavramların toplumdaki genel işlevleri oranında yer bulmuştur. Kutadgu Bilig ise düşünsel alana ilişkin bir eser olması nedeniyle, bu eserde geçen dini terimlere, konunun gerektirdiği oranda yer verilmiştir. Kutadgu Bilig ve Divânü Lügâti't-Türk'ten çok daha sonraki tarihlerde yazılmış olan Atebetü'l-Hakayık ise dini konuda yazılmış olmasından, inanca ilişkin terimler ilk iki esere göre daha fazla olmakla birlikte, daha çok Arapça karşılıklar tercih edilmiştir.

Herhangi bir toplumun bir inanç sisteminden başka bir inanç sistemine geçmesiyle birlikte köklü bir kültür değişimine uğraması doğal bir olgudur. Çünkü bir din ya da bir inanış sistemi, toplumun tüm bireylerinin dünyayı yorumlayışını, yaşama biçimini ve toplumsal ilişkilerini etkiler.

Müslümanlık da kişinin tüm yaşamını, yaşayış biçimini düzenlediği gibi toplumsal alanda da birçok düzenleme ve yaptırımları ön gören bir din olarak, kabul gördüğü toplumlarda derin kültürel değişimlere neden olmuştur.

Bir diğer etken, kabul edilen yeni bir din, tutunup yaygınlaşarak kökleşebilmek için, kendinden önceki inanışları reddetmek durumundadır. Dolayısıyla eski inanışlara ilişkin kavramların toplum yaşamından çıkmasıyla birlikte bunlara ilişkin terimler de unutulur. Yeni inanış yeni kavramları ve bu kavramları karşılayan terminolojiyi de birlikte getirir. Bu nedenle İslam kültürü içerisinde meydana getirilen eserlerde de eski inanışlara ilişkin kavramların yerini İslami kavramlar almış, eski inanışlara ilişkin kavramlar toplum yaşamından çıktığı için bunları karşılayan terimler de unutulmuştur.

Türkçe'nin tarihsel metinlerinde geçen, inanışlara ilişkin terimler üzerine kapsamlı bir araştırma günümüze dek yapılmamıştır. Bu alana ilişkin terimler üzerine, Saadet Çağatay'ın iki yazısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Türkçe Dini Tabirler* (Necati Lugal Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s.191-198) başlığı ile tarihsel dönemlerde bu alanda kullanılan terimlerin bir bölümünü irdeler. Bu yazıda *teşri, idi, uâan, çalab, bayat* terimleri ile, *savçı, elçi, yalavaç, kirtü (hakikat, kirtgünç (inanç))* v.b. sözcükleri üzerinde durulmuş, bunların tarihsel metinlerdeki kullanımları verilmiştir.

Çağatay'ın ikinci araştırması ise, *Divânü Lügâti't-Türk'te İnançla İlgili Sözlere* başlığını taşıyan bir bildiridir (Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Bilimsel Bildiriler, 1972, s. 385-391). Yazının başlığından da anlaşıldığı gibi bu bildiride, yalnızca DLT'de yer alan, *teşri, nom, toyın (<Çin.), buròan, yükün- (eğilmek, secde etmek), kirtü (gerçek, buyan (sevap), yuluğ (fidye, kefarete)* terimleri ile eski dinlerden kalma terimler olarak nitelendirilen *yaâiş (adak, kurban), ya da (yağmur yağdırmak ve durdurmak için kullanılan sihirli taş), yek içkek (şeytan)* sözcükler incelenmiştir.

Karahanlı dönemi eserlerinde inanca ilişkin terimlerde, İslami kavramların doğrudan Arapça karşılıklarının alınmadığı, bunların Türkçe sözcüklerle karşılanmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim inançla ilgili kavramları Türkçe ile karşılama çabası XI. yüzyıl eserleri olan *Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig*'de daha belirgin iken bunlardan çok zaman sonra yazılmış *Atebetü'l-Hakayık*'ta bu kaygının fazla güdülmediği, Arapça terimlere daha çok yer verildiği görülmektedir. Bilindiği gibi daha sonraki dönemlerde ise bu Türkçeleştirme çabası tümünden bir yana bırakılmış İslami kavramların tümü için Arapça ya da Farsça karşılıklar kullanılmıştır.

Dönemin metinlerinde geçen inançla ilgili terimler üç ana gruba ayrılabilir:

A- Müslümanlık Öncesi İnanışlara İlişkin Terimler

B- Farklı Din ve İnanışlarla Müslümanlığın Ortak Kavramlarına İlişkin Terimler

C- Müslümanlığa İlişkin Terimler

İslamiyet öncesi inançlara ilişkin terimlerin sayısı fazla değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi Müslümanlıkla birlikte eski din ve inanışlara ilişkin kavramlar toplum yaşamından çıkmış ya da İslami bir görünüme bürünerek biçim değiştirmiştir. Dolayısıyla İslamiyet öncesi inanışlara ait birçok terim, İslami metinlerinde artık yer almamaktadır.

Müslümanlık Öncesi İnanışlara İlişkin Terimler

1- úut: *Kutsallık, iyi talih, ikbal* gibi geniş bir anlam çerçevesine sahip bu sözcük Karahanlı dönemi metinlerinde de çok yaygındır. *úutad-* (*kutlu et-*) ve *úutluà* (*kutlu, talihli, uğurlu, kutsal*) verileri de *úut* sözcüğünden türetilmişlerdir. DLT’de bu sözcük için yapılan tanım *Kutluluk, devlet. Bu sözden alınarak ‘kutluà’ denir (I.320)* biçimindedir. Eserde *úme kelse úut kelir (uğur) (I. 92); anuñ úutu uçdı onun ikbali gitti (I. 164); “úut úrwià bĆrse idim úuluña/ künde işi yükseben yoúar aàar. (I. 320) (Tanrım kuluna kutluluk verirse, işi gündün güne yükselir)* benzeri örnekler verilerek sözcüğün farklı kullanımlarına yer verilmiştir. *úut* sözcüğü KB’de *kutsallık, iyi talih, uğur, ikbal* ve *devlet* anlamlarıyla çok sık kullanılan bir sözcüktür. Bu eserin temel kişilerinden Aytoldı, *kut*’u sembolize eder.

2- iduú: *Kutsal, kutlu*, anlamındaki bu sözcük 1- (göndermek, salmak eyleminden türetilmiştir. Türkçenin ilk metinlerinden beri 1- ve *id-* olmak üzere iki biçimi bulunan bu eylem oldukça yaygındır. Clauson *iduk* sözcüğünü *id-* eyleminden *-uk* ekiyle türetilmiş olarak izah etmekte ve *iduú úut* terimini ise “the sacred favour of heaven” (tanrının gizli lütfü) (EDPT s. 46) biçiminde anlamlandırmaktadır. Eylemin göndermek anlamından yola çıktığımızda, kutsallık niteliğinin, Tanrı tarafından gönderilmiş olması düşüncesinden kaynaklandığı açıktır. Kaşgarlı’da *iduú* sözcüğü için yapılan tanım şöyledir: “*Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır*” (I. 65). Adanmış hayvanın özgür bırakılması, ona yük vurulmaması Tanrıyla ilişkiden dolayı ona kutsallık atfedilmesinden kaynaklanmaktadır.

úut ve *ıduú* sözcüklerini *gönderilmiş kutsallık* anlamıyla *ıdıkut* (<*ıd-uk+ kut*) biçiminde hükümdarlar unvan olarak kullanmışlardır. Hükümdarların böyle kutsal bir kavramı unvan olarak almaları egemenliklerine tanrısal bir dayanak bulma amacından kaynaklanır. Mutlak yönetimlerin hemen hepsinde, yönetim misyonunu Tanrı'dan almış oldukları iddiası vardır. Burada da hükümdar kendini *Tanrı tarafından gönderilmiş kutsallık* olarak nitelendirmektedir. Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacib, eserinin kişilerini tanııtımında hükümdar *úut*'u sembolize eden Aytoldıyı şöyle nitelemektedir:

Basa aydım amdı bu Aytoldı'nı

Anıñdın yaruyur ıduú úut küni (354)

(*Sonra bu Aytoldı'yı söyledim; kutsallık [ıduú úut] güneşi ondan ışıık verir*). Eserde hükümdarın hükümdarlık sürmesi için gereksinim duyduğu *kut*'u Aytoldı sembolize ettiğinden, hükümdara *ıduú úut*'un ışığını getiren, yardımcısı Aytoldı'dır.

Hükümdarlığın tanrısal bir lutuf olduğu, gönderilmişliği anlayışı Kutadgu Bilig'de, akli sembolize eden Ögdülmüş'in hükümdara verdiği yanıtta şöyle dile getirilmektedir:

Iduú ol bu beglik arıglıg tiler

Arıglıg bile Ćlde saúlıú tiler (1960)

(*Bu beylik kutsaldır [ıduú] arı, temiz olmayı gerektirir; temiz olmanın yanı sıra memlekette uyanık olmayı da [gafil olmamayı] gerektirir*).

KB'de, hükümdarın *ıduú úut* olduğu anlayışı, Aytoldı'nın hükümdar Küntoğdı'ya hitabında daha açık olarak dile getirilmektedir:

YĆr öpti kör Aytoldı turdı örü

Ayur ay ıduú úut ay edgü tötü (939)

(*Aytoldı yere kadar eğildi, ayağa kalktı; [hükümdara] ey ıduk kut, ey doğru töre dedi.*).

KB'de *ıduú úut*'un hükümdarın dışında kişilerin yaşamındaki yeri ve önemi ise şu beyitlerde dile getirilmektedir:

Bu úaç neñ birikse biregü úze

Anıñdın yırar ol ıduú úut teze (343)

(Bu birkaç nitelik bir kişide varsa; ondan kutsallık [ıduú úut] kaçır, uzaklaşır).

Bor içme fesÁdúa úatılma yıra

ZinÀ úılma fÀsıú atanma úara

Bu iki úıhútın ıduú úut úaçar

Ol erke çığaylıú yolını açar (1334-1335)

(Şarab içme, bozgunculuğa katılma uzak dur; zina kılma kara fasık olarak nitelendirilme. Bu iki huydan ıduk ıut kaçır; o da kişiye yoksulluk yolunu açar).

Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" adlı eserinde Uygurlar konusunda Uygur hanları üzerine şu bilgiler verilmektedir:

..andın soñ taú bir Uygur boldı on uyàuràa , her kim töre bolsa El Etiler tĆdiler. Touuz jÿàuràa hem kim töre bolsa Kül Erkin tĆdiler. Köp yıllar töreleriniñ atlarını şundaú dĆrler erdi ve andın soñ her kim töre bolsa aña ıdıúut tĆdiler. Idınıñ maènÀsı barça bilirsiz, yiberdi tĆmek bolur.....canını üürk òalıú ıut dĆr. Bir kişiğe ayturlar kim atın veya ùonıñ ıutlı bolsun, canlı bolsun tĆmek bolur....ıdıúut yaèni barça òalıú canını yibergeñ turur tĆmek bolur."*

Yukarıdaki metinde asıl önemli olan Uygur Hanlarının bir süre sonra ıdıúut unvanını kullanmalarının belirtilmesidir. Belirli bir süre geçip egemenlikleri genişleyerek kurumsallaşınca, bu egemenliğin kaynağının tanrısal olduğunu anlatan bir unvan kullanmaları dikkat çekicidir. Metinde bu unvanın anlamına getirilen yorum elbette doğru değildir.

B- Farklı Din ve İnanışlarla Müslümanlığın Ortak Kavramlarına İlişkin Terimler

Bu gruba giren terimler Budizm ile Şamanist inanışlardan kalma, değişik dillerden Türkçeye girmiş ve Türkçeleşmiş sözcüklerdir. Bunlardan cennet, cehennem, günah, sevap, tanrı gibi kavramlar daha eski dinlerde de bulunan kavramlardır. İslamiyetle birlikte bu kavramlar az çok değişiklik göstermekle birlikte, Müslümanlıktan önce, Türkçedeki karşılıklarıyla aynen devam etmişlerdir. Bunların içinde bazıları uzun süre dilde varlıklarını sürdürdükten sonra unutulmuş yerlerini Arapça karşılıklara bırakmışlardır. Bu gruptaki terimlerden yalnızca *teñri* sözcüğü *tanrı* biçimiyle günümüzde de varlığını sürdürmüştür. Az sayıdaki bu terimlerin başlıcaları şunlardır:

1- teñri: Araştırmacıların genellikle kökenini belirleyemedikleri bu sözcük, Türkçe'nin en eski metinlerinden günümüze dek yaygın olarak kullanıla gelmiştir. Eski Türkçede *allah*, *sahip*, *efendi*, *gök yüzü* anlamlarına sahip bu terim zamanla *allah* sözcüğü ile eş anlamlı bir nitelik kazanmıştır. DLT ve KB, AH'ta *allah* sözcüğü hiç geçmemekte bunun yerine *teñri* terimi kullanılmaktadır. DLT'de, *teñri* sözcüğünden türetilen *teñrigen* [(Tanrı'ya tapınan bilgin, bilgin kimse. (III. S.377, 389)] terimi de bulunmaktadır.

2- muyan (<Sansk. Punya,>buyan(EDPT, 386) > muyan) Sanskrit kökenli Türkçeleşmiş bu sözcük Uygur metinlerinde buyan biçimindedir.

* Zühal Ölmez: Şecere-i Türk'e Göre Moğol Beyleri, İstanbul 2003, s. 34-35.

DLT ve KB'de *muyan* ve *muyanluú* biçimlerinde kullanılmıştır. Bu sözcük AH'ta da yer almamaktadır.

5- tamuà: (<sogd. EDPT s.503) Eski Türkçe döneminden beri yaygın olarak kullanılan, *cehennem* anlamındaki bu terim Osmanlı metinlerinde de *úamu* biçimiyle kullanılmış daha sonra *cehennem* sözcüğüne yerini bırakarak unutulmuştur. Bu terim AH'de geçmemektedir.

6- uçmaú/ uşmaò (<Sogd. uşmaò EDPT s.257). Bu terim de Eski Türkçe metinlerde de *cennet* anlamında kullanılan bir sözcüktür. KB'de hem *uşmaò* hem de *uçmak* biçimleriyle kullanılmıştır. DLT'te yalnızca *uçmak* biçimi bulunmaktadır. AH'de bu sözcük de yer almamaktadır. Bu terim de Osmanlı metinlerinde *uçmak* biçimiyle yaygın olarak kullanılmış, daha sonra *cennet* sözcüğünün yaygınlaşmasıyla unutulmuştur.

7- yek içkek: Şeytan anlamındaki bu iki sözcüğün her biri yalnız başına kullanıldıkları gibi sıkça ikileme olarak da kullanılmaktadırlar. Kökenleri konusunda kesin bir açıklama yapılamamaktadır. (bkz. EDPTs. 24, 910)

8- buròan. Buda karşılığında kullanılan bu sözcüğün Clauson Çince'den geldiğini belirtmektedir (EDPT. s. 360). G. Doerfer, sözcüğün temel anlamının Buda olduğunu, zamanla Budis hatta Maniheizt rahiplerin tümüne buròan dendiğini belirterek, kökenini Sanskrt. *bud, > Çin. *bur > Türkçe òan (efendi) sözcüğü ile birleşerek buròan biçimini aldığını belirtmektedir (TMEN, 2. 732). Kutadgu Bilig'de Buda anlamıyla yalnızca bir yerde, *Buda'nın heykeli, put* anlamıyla geçmektedir:

Evin barúun örte sığıl buròanın

Anıñ ornı meşid cemaàet úılıñ (5486)

(*Evini barkını ateşe ver, putunu kır; onun yerine meşid cemaat yap.*)

9- kam Şaman anlamındaki bu sözcük DLT ve KB'de kahin, büyücü, mistik güçleriyle hastalıkları iyileştirici olarak kullanılmaktadır. Gelecekte haber verme ve çeşitli hastalıkları iyileştirme Şamanların işlevleri arasında olmakla birlikte, farklı görünümlele günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Kutadgu Bilig'de geçtiğı dört beyitte bu, hastalık iyileştirici işleviyle yer almaktadır:

Kerek tut otaçı kerek erse kam

Ölülike hergiz asıg úılmaz em (1065)

(*Gerek hekim tut gerekse şaman; ölümlüye ilaç asla yarar sağlamaz*). Görüldüğü gibi burada hekimin seçeneğı olarak değerlendirilmektedir.

Bu suúluú ig ol bir otı yok emi

Anı emleyümez bu dünya úamı (2002)

(*Bu cimrilik tedavisi, ilacı olmayan bir hastalıktır; dünyanın Şamanları [hekimleri] toplansa tedavi edemez.*)

Úamuğ igke ot ol emi belgölüg

Ol ig emlegüci úamı belgölüg (3873)

(*Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur -Arat-*)

Seniñde turur kör bularnıñ emi

Otağıl daru birle bolğıl úamı (5244)

(*Bak, bunların ilacı sendedir; ilaçla bunları tedavi et, şamanı [hekimini] ol*). Bu üç beyitte ise ilaçla tedavi yapan bir hekim anlamındadır.

6- **toyın** (<Çince **tao jΩn** EDPT 569) Budist rahibi anlamındaki bu sözcüğün kökeni Çince'dir.

Müslümanlığa İlişkin Terimler

Aşağıda örneklerini verdiğimiz Müslümanlığa ilişkin kavramları karşılamak üzere kullanılan terimlerin tümü, Türkçe'de İslâmiyet'ten önce başka başka anlamları olan sözcüklerdir. Müslümanlıkla ilgili kavramları karşılamak üzere bir dinsel terim olarak yeni bir anlam kazanmış olmakla birlikte, bu sözcükler asıl anlamlarını da korumuşlardır. Bu terimlerin tümü, Türkçe metinlerde uzun süre kullanıldıktan sonra zamanla Arapça karşılıklarının yaygınlaşmasıyla birlikte, İslâmiyet'le birlikte edindikleri bu dinsel terim anlamlarını yitirmiş asıl anlamlarında kullanımlarını ise sürdürmüşlerdir.

1- ugan: (<u-àan) *Yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak*, anlamındaki u- eyleminden –gan ortaç ekiyle türetilen bu sözcük, *yapabilen, gücü yeten* anlamıyla, Arapça *úAdir* sözcüğünü karşılamaktadır.

2- bayat : *Eski* anlamındaki bu sözcük tanrının Arapça *úadim* (eski) kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

3- iêi: Türkçede eskiden beri sahip, efendi anlamındaki bu sözcük tanrının *rabb* (sahip, efendi) sıfatı için kullanılmıştır. Karahanlı dönemi metinlerinde her iki anlamında da çok yaygın bir kullanımı vardır. Daha sonraki dönemlerde *rabb* anlamı unutulmuş, *sahip* anlamında ise ige, iye, i-e biçimlerinde kullanılmaya devam etmiştir. (bkz. EDPT. s.41). Clauson Osmanlıcadaki is sözcüğünün de bu sözcükle aynı kökenden olduğunu belirtir.

4- yalavaç: Resul, peygamber. Türkçede *elçi* anlamındaki bu sözcük Allahın elçisi anlamındaki Arapça resul (gönderilmiş) sözcüğünün karşılığı

olarak kullanılmıştır. DLT ve KB'de yaygın olan bu sözcük AH'da kullanılmamaktadır.

5- savçı: Asıl anlamı sözcü, elçi olan bu sözcük nebi, peygamber anlamlarını kazanmıştır. Türkçede sözcü, *birinin sözünü ileten* anlamındaki bu sözcük, daha çok Arapçadaki *nebi* kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. AH'de bu sözcük de yar almamaktadır. DLT'de **savçı**'nın peygamber anlamı bulunmamaktadır. DLT'de şu bilgiler verilmektedir:

saw haberler, salıklar, buradan alınarak elçiye sawçı denir. Çünkü elçi birtakım haberler söyler ve yazılan şeyi eriştirir. Sawçı, güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü sawçı yukarıda söylendiği üzere onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır. (III.154). sawçı: elçi. Bu hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir (III.441).

KB'de ise *sawçı* sözcüğü geçtiği 16 yerde de yalnızca peygamber anlamında kullanılmış, elçi anlamıyla hiç yer almamıştır.

6- tapug: İbadet. Bilindiği gibi tap- eylemi Türkçe'de hizmet etmek, birine hizmet etmek anlamına gelir. Bu eylemden türetilen *tapuà* (hizmet), *tapuàcı* (hizmetçi) anlamındadır. İbadetin tanrıya hizmet olarak kabul edilmesi nedeniyle İslamiyetle birlikte bu sözcükler eski anlamlarını korumakla birlikte *tap-* (ibadet et-), *tapuà* (ibadet) anlamlarını kazanmışlardır. Semantik olarak aradaki fark *èibadet* sözcüğünün *èabd* (kul) kökünden türetilmesine karşılık, *tapuà* sözcüğünün hizmet etmek anlamındaki eylemden türemiş olmasıdır.

7- çomaú: Müslüman. DLT'de Uygurlar ve diğer Müslüman olmayanların Müslümanlara çomak dediklerini belirtilmektedir, (I. s.381). Clauson sözcüğün kökenini sopa anlamındaki çomakla birleştirmekte, değişik kaynaklardaki kullanımlarını vermektedir (EDPT s. 422). KB'de yalnızca bir yerde geçmektedir:

Bu munça isinmek azu ùumlımaú

Tilek iki boldı ay ersig çomaú (4701).

(Ey yiğit Müslüman, sıcakta ısınacak sıcağı çekecek, soğukta üşüyeceksin; sonuçta iki dileğine ereceksin.)

8- yazuk, yazukluà: *Günah* ve *günahkâr* anlamında kullanılan bu sözcükler, *yaz-*: *hata etmek, kusur işlemek* anlamındaki eylemden türetilmişlerdir. Türkçe'de eş adlı üç *yaz-* eylemi bulunmaktadır. Clauson bunları üç ayrı sözcük olarak şöyle sıralamaktadır: 1 *yaz-* yaymak, çözmek; 2 *yaz-* (*ya:z-*) yanılmak, hata etmek, kusur işlemek; 3 *yaz-*: yazı yazmak. (EDPT 983-984).

İslamiyet öncesi dönemde *ya:z-* eylemi *yanılmak, hata etmek*, bundan türetilen *yazuk* (suç), *yazuúluğ* (suçlu) anlamında yaygın olarak

kullanılmışlardır. İslamiyetle birlikte bu sözcüklerden **yaz-** (*günah işle-*), *yazuú* (*günah*), *yazuúluğ* (*günahkâr*) anlamlarını da kazanmışlardır. DLT’te “*ol yazuúña öküdi*” *o günahına pişman oldu (I.203)*; *anuñ yazuúın ertürdi*”, *Onun günahından vazgeçti (I. 220)*; “*Ot tütüsüz bolmas/ Yigit yazuúsuz bolmas*”, *Ateş dumansız, genç günahsız olmaz (I. 400)*; “*Bu beg ol yazuú keçürgen*”, *Bu suç bağışlayan beydir. (I. 521)* kullanımları sözcüğün her iki anlamını da göstermektedir. *Yazuú*, *yazuúluğ* sözcükleri her iki anlamlarıyla, KB ve AH’ta da yaygındır.

9- yükün-> yükün-ç: Secde etmek, namaz. Türkçede *yükün-* eylemi *eğilmek*, *birinin önünde saygı amacıyla eğilmek* anlamlarına gelir. İslamiyet’le birlikte bu eylem secde anlamını kazanmış, bundan türetilen *yükünç* sözcüğüne *namaz* anlamı verilerek *yükünç yükün-* kullanımını ise “*teñri’ke yükünç yüküdi*” *Tanrı’ya namaz kıldı*; “*ol begke yükünç yüküdi*” *O beyin önünde başını eğdi (III. s. 375)* açıklamasıyla hem *namaz* hem de *birine secde etmek* anlamları belirtilmiştir. DLT’de bu terimlere ilişkin ayrıca şu kullanımlar verilmektedir:

“*ol yükünç Çtdi*” *O namaz kıldı (I. 171)*; *Nitekim adam namaz kıldığı zaman “er yükünç Çtdi” derler (II 25)*; “*úul teñri’ge yüküdi*”, *Kul Tanrı’ya secde etti. “Toyın Buròan’úa yüküdi*”, *Rahip puta secde etti. “Ol maña yüküdi*”, *O bana boyun eğdi (III. s. 84)*.

10- alúş: Salavat, dua. Türkçe’deki *alúa-* (öğmek, yüceltmek) eyleminden –ş ekiyle türetilen bu sözcük, İslam öncesi metinlerde de yaygındır. *alúa-*, *alúş* sözcüklerinin karşıtları *úarga-* ve *úargış* sözcükleridir. İslamiyetle birlikte dua, had ü sena anlamlarını da kazanmıştır. Zamanla bu dinsel terim niteliğini yitirerek günümüzde yalnızca bir takdir anlamındaki tezahürat biçiminin adı olmuştur. Eski metinlerdeki kullanımlarına Clauson, ayrıntılı örnekler vermiştir (EDPT s.137).

11- úargış Beddua, lanet. *úarga-* eyleminden –ş ekiyle türetilmiştir. DLT’te *úarga-* lanet etmek, *beddua etmek (I.284, III. 290)*; eyleminden türetilen *úargış lanet, beddua, ilenme (I. 274, 461)*; *úargái, lanet (II. 288)*; *úargan- kendine lanet etmek (II. 249)*; *úargaş- (II. 220)*, *úargat- (II. 338)* sözcükleri sıralanmıştır. EDPT’de *úargış* ve *úarga-* sözcüklerinin değişik metinlerdeki kullanımlarına ilişkin geniş örnekler verilmiştir (s.654-655).

KB’de *alúş* ve *úargış* sözcüklerinin *dua* ve *beddua* anlamlarına aşağıdaki beyit güzel bir örnektir:

Kişi edgü atın kör alúş bulur

Atıúmış Csiz ölse úargış bulur (246)

(*İnsan iyi bir ad yapmakla dua alır; adı kötü olarak yayılmış kişi ölse lanet edilir.*)

Karahanlı dönemi metinlerinde inanca ilişkin olarak kullanılan terimler burada ele aldıklarımızdan ibaret değildir. Bu metinlerde genel bir yaklaşım olan İslamiyet’le ilgili kavramların olabildiğince Türkçe sözcüklerle karşılama çabası, daha sonraki dönemin eserlerinde de görülmektedir. Ancak bu Türkçe terimlerin yerini zamanla Arapça karşılıkların aldığı da bilinen bir gerçektir. Karahanlı dönemine ait üç önemli eserde geçen İslamiyet’e ilişkin Arapça terimlerin sayısı Divânü Lügâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de oldukça düşükken daha sonraki tarihlerde yazılmış Atebetü’l-Hakayık’ta bu sayı oldukça yükselmiştir. Zamanla Arapça terimleri tercih etme eğilimi, yazılış tarihlerine paralel olarak bu eserlerde de görülmektedir.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

- AH= Reşit Rahmeti Arat: Atebetü’l-Hakayık, Türk Dil Kurumu, 1951.
DLT= Besim Atalay: Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi, I.-IV, Türk Dil Kurumu 1939-1941.
EDPT= Sir Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Central Turkish, Oxford, 1972.
KB= Reşit Rahmeti Arat: Kutdagu Bilig, I. Metin, Türk Dil Kurumu 1947; II. Tercüme, Türk Tarih Kurumu, 1957; İndeks (Yayıma Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman. F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.